# Стручни критички осврт

**Данијела Стошић (Стошић Панић), *Раст и развој малих и средњих предузећа у власништву предузетница*. Докторска дисертација. Ниш: Економски факултет Универзитета у Нишу, 2015, 364 стр. (основни текст стр. 1–341, литература стр. 342–364) и 45 страна прилога (П-1–П-45, биографија на П-42). Менторка проф. др Сузана Стефановић; комисија: Б. Предић, С. Стефановић, В. Бабић. Научна област: економија, ужа научна област: пословно управљање. Отворени приступ: Национални репозиторијум дисертација у Србији (НаРДуС).**

---

## I Предмет, грађа и мерило

Дисертација узима за предмет стање и динамику предузетничке активности жена у Републици Србији и родни геп у перформансама и расту предузећа у власништву жена наспрам оних у власништву мушкараца, заједно с детерминантама тог гепа. Рад спаја две равни грађе — секундарне податке званичне статистике и међународних извештаја (Републички завод за статистику, Агенција за привредне регистре, GEM, Eurostat, Светска банка) за дескриптивни, национални слој, и примарне податке онлајн анкете власника-менаџера микро, малих и средњих привредних друштава и предузетника у Нишу и Новом Саду за аналитички слој. Тежиште је, дакле, двоструко: описно-компаративно за обим активности, емпиријско-инференцијално за геп у перформансама и његове факторе. То раздвајање биће важно при мерењу свих замерки које следе, јер једна од хипотеза почива на националној статистици, а остале на двоградском узорку.

Пре свега осталог ваља изрећи мерило, изричито и без изузетка. Рукопис је пред комисијом био у јуну 2015. године: комисија за оцену и одбрану именована је одлуком Наставно-научног већа бр. 04-1837 од 19. јуна 2015, а извештај комисије датиран је 24. јуна 2015. Рукопис је, дакле, предат најкасније 19. јуна 2015. Рад се стога овде мери искључиво према литератури, статистици, прописима, струковним стандардима и стању знања који су постојали и били доступни до јуна 2015. Ништа што је настало касније није мерило: ни доцнија издања методолошких приручника и статистичких стандарда, ни прописи и статистичке ревизије који су уследили, ни каснија издања база података. То правило важи и за списак литературе овог осврта — свака његова јединица објављена је пре јуна 2015, изузев саме дисертације и извештаја комисије.

Наводи из дисертације преузети су дословно, у наводницима, с бројем стране према штампаној пагинацији рада (штампана страна = страна PDF-а умањена за 21). Рад је писан ћирилицом и наводи се у писму у коме су написани; страна имена и стручни изрази преносе се онако како стоје у тексту. Где се осврт позива на струковни стандард, стандард је именован (аутор или тело, година, ставка или страна), а пуна јединица дата је у списку литературе.

## II Шта рад доноси

Осврт је дужан да почне оним што дисертација јесте, јер је то и највећи део онога што она вреди.

Прво, рад доноси добро постављен теоријски слој који не остаје на препричавању. Упоредни приказ ставова представника класичних теорија предузетништва (Cantillon, Knight, Say, Kirzner, Schumpeter) организован је у Табели 1.1 (стр. 22) по кључним питањима — субјекат, улога, однос према ризику, мотив, особине, власништво — с изворима у самим ћелијама, што теоријску основу чини прегледном и проверљивом. Излагање Lucas-овог модела избора занимања (стр. 29–31, Табела 1.2), с улогом техничке еластичности супституције капитала и рада и с извођењем импликација по равнотежни број предузетника, показује владање формалном економском теоријом изнад нивоа пуког навођења.

Друго, рад од почетка показује методолошку свест о томе шта се мери. Он изричито упозорава да се упоређивањем различитих база често „не могу извести јединствени закључци“ о заступљености предузетничке активности, и ту свест доводи до краја у закључку: „Дешава се чак да се на основу података из различитих база података могу извести дијаметрални закључци.“ (стр. 328). Нијансирана дискусија о ограничењима мерила предузетништва (самозапосленост, GEM наспрам Светске банке, формални и неформални сектор, стр. 45–51) поставља основу за оправдан избор радне дефиниције и мерила у емпиријском делу.

Треће, у делу о женском предузетништву рад доноси теоријски зреле потезе. Родни геп у обиму активности не тврди се напречац него се изводи триангулацијом више независних показатеља, до закључка да је он „по питању обима предузетничке активности у корист мушкараца временски и просторно конзистентна појава“ (стр. 74). Појмовно, рад раздваја пол и род и извлачи импликацију по дефинисање варијабли — истиче потребу да се „пређе од пола као нечега што је дато, ка роду као нечему што је изграђено“ (стр. 114). Институционална раван покривена је систематски: правни оквир Светске банке о положају жена пресликан је на Србију кроз више временских пресека, уз оцену да „правни систем Републике Србије промовише родну једнакост у домену приступа институцијама, располагања имовином и третмана пред судовима“ (стр. 108).

Четврто, у делу о перформансама и расту рад износи и најјачи методолошки приговор сопственом приступу. Приказујући полемику о мерилима, преноси Watson-ов став да су многе студије „методолошки постављене тако да упоређују само перформансе аутпута не доводећи их у везу са инпутима уложеним за њихову реализацију“ (стр. 126) и да ефикасносна мерила „узимају у обзир и улагања и ефекте, а не само ефекте“ (стр. 126). Тиме рад унапред износи ограничење које ће — као што ће се видети — притискати његов сопствени избор носећег мерила. Четворофакторски оквир детерминанти (карактеристике предузетника, карактеристике предузећа, менаџмент пракса и стратегија, опште окружење) изведен је теоријски и повезан с независним варијаблама емпиријске студије, а избор стопе раста запослености као мерила раста образложен је вредносно: „динамика запослености је за ширу јавност и за креаторе економске политике значајнији аспект раста“ (стр. 124).

Пето, емпиријски слој почива на разрађеним и поновљивим правилима одлучивања. Рад унапред дефинише правило избора статистичких тестова — „Параметарски статистички t-тест је коришћен у ситуацијама када постоји нормалан распоред података и када међу њима нема нетипичних и екстремних вредности“ (стр. 230) — с провером нормалности (Shapiro–Wilk), непараметарским алтернативама и накнадном провером поузданости скала: „извршено је утврђивање интерне конзистентности скале применом Cronbach α теста (гранична вредност α=0,60)“ (стр. 229). Границе субјекта истраживања такође су образложене: „Укључивањем критеријума власништва и управљања из узорка се искључују субјекти интерног предузетништва. Такође, изабрани оквир узорка из анализе искључује предузетнике/це из неформалног сектора.“ (стр. 210).

Најзад — и то ваља рећи пре свих замерки — рад је поштен према сопственим границама. Он изричито раздваја ниво узорка од нивоа популације, отворено извештава о непотврђеном делу хипотезе (в. одељак VIII) и самокритички износи главно ограничење анкетне грађе. Наводи рада у највећем делу одговарају изворима на које упућују, а рачун је интерно доследан; апарат је, уз ситне омашке о којима ће бити речи, уредан. Та поузданост основе није споредна: она је оно што уопште омогућава да се о раду расправља овако детаљно.

## III Циљ, хипотезе и метод

Хипотетички оквир изложен је изричито и нумерисано, што олакшава сравњивање закључака с полазним претпоставкама. Прва хипотеза дводелна је: тврди да је предузетничка активност жена „слабије изражена у односу на предузетничку активност мушкараца, али показује израженију позитивну динамику, односно раст“ (стр. 205). Друга тврди да су перформансе и раст предузећа у власништву жена „на нижем нивоу у односу на ниво који остварују предузећа у власништву мушкараца“

(стр. 205). Трећа и четврта тичу се фактора: да „утичу фактори из групе карактеристика предузетника“ из све четири групе (стр. 206) и да „Постоје разлике у вредности и/или карактеру утицаја фактора који детерминишу перформансе и раст предузећа“ (стр. 206). Пета тврди да родни геп „може се објаснити разликама у вредности и карактеру утицаја детерминанти перформанси и раста предузећа“ (стр. 207).

Метод је, за описни слој, кабинетска анализа секундарних података, а за аналитички — онлајн анкета и статистичка обрада у складу с набројаним правилима: дескриптивна статистика, Shapiro–Wilk, t-тест, једнофакторска ANOVA, Mann–Whitney, Kruskal–Wallis, $\chi^2$ тест, проста, вишеструка и хијерархијска регресија, анализа главних компоненти и Cronbach α. Избор описног и експлораторног регистра у истраживању предузетништва је легитиман (Davidsson, 2004; Saunders, Lewis & Thornhill, 2012), а ослонац на непараметарске алтернативе тамо где нормалност не важи у складу је с приручником статистике који рад и користи (Field, 2013).

Две замерке методолошком слоју, међутим, стоје и обе се тичу удаљености између онога што нацрт омогућава и онога што поједине формулације тврде.

Прва је каузална лексика носећих хипотеза. Рад Х3 и Х5 изричито уврштава међу „хипотезе којима се претпостављају одређени узрочно-последични односи“ (стр. 204), а Х3 формулише глаголом „утичу“ и Х5 глаголом „објаснити“. Нацрт је, међутим, пресечно (једнократно) анкетно истраживање с регресијом на пресечним подацима, из кога се не сме закључивати о узрочној условљености ни о „детерминантама“ родног гепа у пуном, каузалном смислу. Званично упутство струке за статистичко закључивање то поставља изричито: корелациони и модел-заснован налаз на неекспериментalним подацима не даје интерпретацију узрочног ефекта, а природу узорка треба јасно навести (Wilkinson & Task Force on Statistical Inference, 1999, одељци „Causation“ и „Sample“). Замерка има реално језгро и погађа интерпретативну снагу двеју хипотеза; ублажава је то што рад налазе доследно ограђује изразом „на нивоу узорка“ (в. одељак VIII), па каузална лексика има статус радне интерпретације усмерене теоријским оквиром, а не доказа. Примереније је, ипак, било доследно говорити о системској или корелационој вези — како рад и сам чини на стр. 204 — и налазе тумачити на нивоу узорка.

Друга је домашај примарног дела. Оквир узорка чине привредни субјекти два града — Ниша и Новог Сада — а рад ту одабирну одлуку образлаже податком да у два региона „живи 3.586.947 становника што представља половину становништва Републике Србије“ (стр. 220). Тај аргумент преноси покривеност с два града на два читава региона и тиме прецењује репрезентативност, док хипотезе Х2–Х5 и наслов поглавља говоре о „Републици Србији“. Ослонац на два макроекономски различита региона јесте разумно образложење за праћење варијабли у различитим оквирима,

али закључке из примарног узорка треба читати уз изричито ограничење изводљивости, а уопштавање на Републику као условно. X1, једина која се тиче целе Србије, верификована је националним секундарним подацима и на тај приговор не наилази.

## IV Теоријски оквир: теорије предузетништва и појавни облици

Прво поглавље — теорије предузетништва, појавни облици, динамика и значај — најбоље је у оном што је наведено у одељку II: упоредна анализа класичних теорија (Табела 1.1), изложба Lucas-овог модела и зрела дискусија о мерењу предузетништва. Темељни теоретичари цитирани су, што ваља истаћи, из изворних издања, а не преко секундарних приказа.

Замерке овом поглављу лаке су и претежно апаратне или језичке, и ниједна не дира садржај теоријског излагања.

Најгушћи низ чине словне омашке и недоследности у транскрипцији страних имена. Име Gibratовог закона записано је погрешно и недоследно — „Gibre-ов“ на стр. 30, а „Gibret-ов“ у Поглављу IV — што не мења садржај исказа о зависности ефекта од еластичности супституције. На стр. 10 презиме Schumpeter записано је као „Shumpeter“ (једино такво појављивање); библиографски запис коаутора рада из 2002. носи погрешно унето лично име другог аутора (записаног као „Heidi, N.“ уместо „Neck, H. M.“), док презиме трећег коаутора у самом запису стоји тачно („Meeks“); словна омашка „Meks“ уместо „Meeks“ јавља се у навођењу у тексту (стр. 14), а не у запису у литератури; презиме Sheshinski недоследно је записано између текста и јединице литературе. У приказу GEM извештаја презиме Amorós јавља се у три словне варијанте, а у потпису Слике 1.7 стоје „Harrington“ уместо „Herrington“ и „Worderwülbecke“ уместо „Vorderwülbecke“; на стр. 59 презиме „Acs“ отпочиње ћириличним словом. У свим тим случајевима одговарајуће јединице у нумерисаној литератури наведене су тачно и недвосмислено, па омашке не мењају идентитет извора нити аргумент. Меродаван нормативни приручник српског језика допушта у стручном ћириличном тексту изворно (латиничко) писање страних имена, али тражи доследност и не допушта мешање писама у истој речи (Пешикан, Јерковић & Пижурица, 2010) — па слабост није у избору изворног писања, него у нескладној транскрипцији и спорадичном мешању писама на појединим местима.

Из истог, апаратног реда су и: потпис Слике 1.3, који — за разлику од суседних слика 1.2 и 1.4 — не носи изворну линију, иако је слика изведена из истог de Wit/Parker модела који је извор Слике 1.2, па се могла означити као ауторска надградња; и коришћење англицизма „аутпут“ тамо где је могао стајати домаћи еквивалент (излаз, обим производње). Обавезујућег терминолошког стандарда који би

прописивао домаће еквиваленте нема, па се терминолошки избор овде не узима за суштинскуману, него за место на коме је доследнија домаћа терминологија била пожељна.

Аргументацији увода могу се упутити три лаке замерке. Уводна теза да је женско предузетништво „најдинамичнија компонента генералне предузетничке активности“ (стр. 1) изнета је као општа карактеризација без референце на самом месту, док поткрепљење (документован раст сегмента) следи тек у Поглављу II. Четири стратешка документа именована у Уводу нису подржана библиографским јединицама (у литератури фигурира само амерички Small Business Act, не и ЕУ акт на који Увод мисли); реч је о јавним документима наведеним ради контекста, па слабост остаје формална. У називима двају докумената поткрале су се ситне непрецизности: Стратегија је описно именована с додатком „у Републици Србији“ ког у званичном наслову нема, а у називу Националне стратегије стоји „унапређење“ уместо званичног облика „унапређивање“ — уз тачан идентитет, гласило и период у оба случаја.

Неколико статистичких и терминолошких непрецизности тачно је, али их је требало дотерати: фуснота о микро категорији мисли на пуну величинску категорију с финансијским праговима, установљену тек Препоруком Комисије 2003/361/ЕС, док се у дефиницији из Препоруке 96/280/ЕС микро помиње само по броју запослених. Дело Miller (1983), двапут цитирано у тексту (стр. 36–37) и повезано с Табелом 1.4, недостаје у попису литературе — то је стварна изостављена библиографска јединица, а не словна омашка, коју треба уврстити.

## V Предузетничка активност жена и њене детерминанте

Друго поглавље садржински је зрело и, како је наведено, доноси триангулисан налаз о родном гепу у обиму активности, раздвајање пола и рода и институционалну анализу положаја жена. Методолошка транспарентност је његова вредност: обрачун српских података изричито је усклађен с међународним изворима ради упоредивости, с откривеним имениоцем.

Замерке овом поглављу лаке су. Квалификатив „нешто вишем нивоу“, којим се описује однос српске и ЕУ стопе самозапослености (стр. 71), потцењује разлику — српска стопа је готово двострука — иако је сам однос транспарентно усклађен, а основни налаз о нижој стопи самозапослености жена тачан. У прегледу литературе каузалне формулације („имплицирају“, „мотивише за раст“) нешто прекорачују пресечни корелациони налаз Cowling & Taylor (2001) — на пример закључак да „мушкарци обављају мањи део кућних и породичних послова што им омогућава да воде већа предузећа“ (стр. 101) — али реч је о верном преношењу тумачења из цитиране литературе, не о сопственом емпиријском закључку рада. У навођењу

извора родне дискриминације у кредитним условима (стр. 96) сувишно је уврштен Zhang et al. (2009), студија о генетској основи предузетништва која се тиме не бави; тврдњу, међутим, потпуно носи пет примерених извора, а позив на исти рад уз родне стереотипе (стр. 88) јесте на месту.

Апаратни низ понавља образац из претходног поглавља: словне омашке у презименима (Blanchflower записан као „Blanchwlower“, Schnabel као „Schanbel“, Powell као „Powel“, DeCenzo као „Denezo“, Abdeen као „Abdean“, Mickiewicz као „Mickiewizcz“, Wennekers као „Winnekers“), при чему исте јединице у литератури стоје исправно и препознатљиво. Позив на Gartner (1985) садржи страну „670“ која је, по запису у попису литературе самог рада, ван распона чланка (696–706) — очигледна омашка уместо „700“ — док су преостале две стране и приказ процесне димензије тачни. Наслов Слике 2.6 у тексту („нивоа предузетничке активности“) не поклапа се дословно с насловом у Списку слика („стопе предузетништва“), што су синонимне формулације истог односа. Број родних регулаторних разлика наведен је као „45“, док исти извор Светске банке (Women, Business and the Law 2014) даје 47 — ситна нумеричка омашка која не мења аргумент о бројности родних правних разлика.

Ваља приметити да рад у овом поглављу показује и супротан, опрезан регистар: контраинтуитивне налазе тумачи преко могућих збуњујућих чинилаца, а не наивним прихватањем корелације — знак свести о ограничењима пресечне грађе који осврт узима за вредност.

## VI Перформансе, раст и родни геп у литератури

Треће поглавље методолошки је најизбалансиранији преглед у раду. Избор мерила раста изложен је уз аргументе за и против апсолутних и релативних показатеља — рад отвара питање „да ли раст треба оцењивати на бази апсолутне промене изабраног индикатора величине, или на бази рацио показатеља“ (стр. 125) — а четворофакторски оквир детерминанти (по Smallbone и Wyer) изведен је тако да „фактори родног гепа испитивани у различитим студијама… заиста могу сврстати у једну од четири групације“ (стр. 132), чиме организује цело поглавље и повезује га с независним варијаблама. Анализа социјалног капитала (опсег наспрам интензитета мреже, јаке и слабе везе, хомофилија) теоријски је најбогатији део. Изнад свега, рад овде излаже и најјачи приговор сопственом каснијем избору мерила (Watson), што је квалитет критичке самосвести.

Мерено струковним стандардом за мерење перформанси и раста, овај преглед стоји на солидној основи: литература тражи више мерила и јасно образложење избора (Murphy, Trailer & Hill, 1996), признаје да раст има више димензија и да избор мерила битно мења слику (Delmar, Davidsson & Gartner, 2003), а — што је

најрелевантније за предмет рада — показује да се родни геп у перформансама смањује или нестаје уз контролу величине, делатности и старости предузећа и уз мерила прилагођена ризику (Robb & Watson, 2012). Управо тај стандард поткрепљује ауторкин опрез и њен закључак „углавном на нивоу узорка“.

Замерке поглављу претежно су апаратне и лаке. Година истог извора не слаже се на једном месту (Domanović, Stojanović-Aleksić и Babić датирани су у тексту 2013, а у литератури и стварно 2012); низ презимена словно је погрешан у тексту („Ritston“ уместо „Ritson“, „Rietz“ уместо „Du Rietz“ уз наслов „Underperforming“ уместо исправног облика Underperformance, „Haltivanger“ уместо „Haltiwanger“, „Losoccо“ уместо „Loscoccо“, „Cllif“ уместо „Cliff“, „Menezis“ уместо „Menzies“, „Shepered“/ „Shepard“ уместо „Shepherd“, „Ansof“ уместо „Ansoff“), а јединице у литератури по правилу су исправне. Наведена страна у позиву на Bracker & Pearson (1986) изван је, по запису у попису литературе самог рада, распона тог чланка (503–522; омашка вероватно настала заменом с радом из 1988), уз тачно приписан садржај. Приказ таксономије стратегија иновирања сведен је на четири од шест стратегија које извор (Freeman & Soete, 1997) разликује — изостављене две описују одсуство активне иновационе стратегије, па је избор бранљив за сврху анализе, али је оквир требало означити као сведен; слично, Табела 3.2 приказује три од четири нивоа софистицираности планирања, изостављајући најнижи (одсуство планирања), што је такође бранљив избор који је требало назначити. Податак да „две трећине“ предузетница сматра да се жене не схватају озбиљно (стр. 191) конзервативно потцењује налаз извора (Бабовић, 2012: 76% активних и 80% бивших предузетница), па заокруживање иде на страну опреза; од три пренета податка из Du Rietz & Henrekson (2000) два су тачна, а раст профитабилности наведен је као 39,6% уместо 39,0% — разлика од 0,6 процентних поена која не мења смисао.

Једна замерка овом поглављу прелази апарат и биће поновљена у одељку VII, јер погађа тумачење резултата. Као носеће мерило перформанси рад бира нето добитак — апсолутно аутпут-мерило — иако у истом поглављу уверљиво излаже Watson-ов приговор да таква мерила могу прецењивати родни геп, док релативна (ROA, ROE) често не показују значајну разлику. Избор је бранљив доступношћу регистарских података (АПР) и учесталошћу мерила, а раст је операционализован релативном (симетричном) стопом, чиме се тензија делом ублажава; ограду да утврђени геп у нето добитку може делом бити последица избора аутпут-мерила требало је, међутим, изричито унети и у одељак о ограничењима.

Две мање замерке тичу се преносивости и обухвата. Очекивања специфична за Србију (маркетинг пракса, стратегија иновирања) изведена су из претежно стране пресечне литературе и означена као претпоставке које се проверавају у Поглављу IV; утемељење је легитимно, али је преносивост на српски институционални контекст на том месту могла бити изричитије проблематизована. Одељак о мерама подршке

претежно је прегледног карактера, али садржи и евалуативне елементе (родна структура корисника појединих инструмената, ограниченост гаранцијске шеме); систематичнија оцена делотворности програма ојачала би из ње изведене препоруке, иако мерење ефеката програма није предмет дисертације.

## VII Емпиријско истраживање: узорак, мерила и статистика

Емпиријски слој рада рачунски је и логички доследан, и то ваља рећи пре свих замерки: правила избора тестова унапред су дефинисана и поновљива, претпоставке регресије набројане и примењиване (линеарност, Durbin–Watson, хетероскедастичност, Tolerance>0,10 и VIF<10, левериц, Cook), а анализа главних компоненти спроведена с прагом задржавања, KMO и Bartlett тестом. Сужавање узорка за поједине хипотезе транспарентно је и правно образложено (искључени субјекти ван система ПДВ-а, због пореске тајне), а поузданост скала проверена је накнадно, с исправним поступањем кад је α испод прага (ставке се анализирају појединачно). То је методолошка дисциплина коју осврт узима за једну од главних вредности рада.

Тежиште замерки овом поглављу тиче се граница узорка и извештавања, и оне су међусобно повезане.

Прва и најозбиљнија тиче се основа за уопштавање. Провере репрезентативности изведене су на извученом узорку од 327 јединица (стратумска сагласност p=0,766, родна p=0,058, секторска p=0,0001), а не на реализованом узорку на коме почивају све анализе — „Реализација узорка износи 30,89%, односно 101 узорачка јединица“ (стр. 225). Репрезентативност реализованог узорка није засебно потврђена, нити је анализиран смер могуће пристрасности при таквом одзиву, а рад сам признаје ризик: „Мала стопа одговора извор је тзв. грешке неодговора“ (стр. 227). То признање је вредност, али струковни стандард нуди и корак даље — процену пристрасности неодговора преко поређења раних и касних одговора (Armstrong & Overton, 1977) — који је изостао. Ту ограду треба узети озбиљно, јер погађа спољашњу ваљаност закључака X2–X5.

Друга се тиче односа броја опсервација и предиктора. Подузорци за перформансе (86) и раст (83) мали су и родно неуравнотежени, па регресије с више предиктора носе ризик ниске снаге и нестабилних процена; крајњи случај је модел из кога следи да сектор пословања „статистички значајно објашњава чак 93,3% варијације стопе раста запослености“ (стр. 259), изведен на осам јединица с три предиктора — вредност готово сигурно надувана преприлагођавањем. Приручници мултиваријационе анализе које струка користи постављају управо тај праг: минималан однос броја опсервација и предиктора и опасност преприлагођавања на

малим узорцима (Hair, Black, Babin & Anderson, 2010; Tabachnick & Fidell, 2013). Такве налазе треба приказивати уз број опсервација и кориговани коефицијент детерминације и као искључиво илустративне за узани подскуп, без емфазе („чак“).

Трећа се тиче извештавања о значајности и снази. На једном месту модел с коефицијентом детерминације 0,147 описан је као онај који „има добру експланаторну моћ будући да независне варијабле статистички значајно“ утичу на зависну (стр. 240) — а значајност модела и удео објашњене варијације различити су појмови: највећи део варијације нето добитка остаје необјашњен. Тамо где двострани тест не достиже праг, приказује се једнострана p-вредност („на граници прихватљивости“, стр. 252), а вредности изнад прага описују се као граничне и користе у објашњењу гепа („Овај резултат је на граници статистичке значајности“, стр. 315). Уз то, спроведен је велики број појединачних тестова без контроле грешке типа I на нивоу студије, па гранично значајне налазе ($p \approx 0{,}03–0{,}05$) треба читати као експлораторне. Именовани стандард извештавања тражи да се уз сваки тест наведе величина ефекта, а упозорава и на претерано ослањање на p-вредност (Wilkinson & Task Force on Statistical Inference, 1999; величина ефекта као норма: Cohen, 1988) — при чему исти стандард признаје легитимност експлораторне анализе малих узорака ако се тако и назначи, што рад доследно чини оградом „на нивоу узорка“.

Четврта се тиче мерне ваљаности и поновљивости. Инструмент од 47 питања није пилотиран пре примене, а садржајна ваљаност није унапред документована; поузданост скала оцењена је тек накнадно. Ослонац на устаљени Dillman-ов оквир за онлајн упитнике (Dillman, Smyth & Christian, 2009) и на већ валидирана туђа мерила ублажава ризик, али претходна валидација остаје изостала. Уз то, целовит упитник (формулације питања, редослед, кодирање) није приложен ни у једном од шест прилога, па се поступак мерења не може у потпуности поновити.

Пета је терминолошко-методолошка и лака: доследно се користи израз „једнострана ANOVA“ (и у енглеском резимеу „one-sided ANOVA“) за оно што је једнофакторска (једносмерна) анализа варијансе — „једнострана“ означава број репова теста, не број фактора. Термин је нетачан, али је сам поступак (с Levene провером и post hoc тестовима, Tukey односно Games-Howell) описан и примењен коректно. У истом реду је непрецизност да „5%“ граница по стратуму заправо варира између 4,15 и 5,33% због заокруживања и чишћења надскупа оквира — што је транспарентно описано, а стратумска структура накнадно потврђена. Мера „интензитета утицаја“ (нестандардизовани коефицијент подељен константом модела) транспарентно је дефинисана и интерно доследна унутар једног модела, али поређење тог интензитета између модела предузетница и предузетника почива на несавршено упоредивим имениоцима, па закључак X5 који се на њу делом ослања треба узети као индикативан.

Најзад, „развој“ из наслова рада операционализован је сведено — једном димензијом (стратегија производ/тржиште по Ансофу): „овај аспект пословања биће оцењен кроз призму имплементиране стратегије раста и развоја одређене димензијама производа и тржишта“ (стр. 212) — несразмерно танко у односу на разрађена мерила перформанси и раста, па закључке о развоју треба узети као уже засноване. То је у складу с тежиштем хипотеза X2–X5, али наслов и предмет обећавају више него што је емпиријски покривено.

Ваља, ради правичности, поновити да рад сам сигнализира део ових граница: фусном на стр. 266 упозорава да „постоји могућност да резултати χ2 теста нису поуздани“ при малим очекиваним фреквенцијама, чиме показује да познаје услове примене метода — иако ту ограду није применио доследно на све табеле с малим фреквенцијама и с вишеструким одговорима.

## VIII Резултати и дискусија

Резултати су изложени дисциплиновано и, у више наврата, поштено према ономе што подаци не носе. Родни геп у обиму активности потврђен је националним подацима; за геп у перформансама рад изричито наводи: „Статистички се значајно предузећа у власништву жена и она у власништву мушкараца разликују само по питању просечне величине нето добитка“ (стр. 236), уз значајну разлику и у стопи раста запослености, док за пословни приход и број запослених разлике нема — па налаз „потврђена је претпоставка о постојању овог гепа“ (стр. 305) важи за подскуп мерила, што рад отворено каже. Најважније, рад отворено извештава и о непотврђеном делу прве хипотезе: „Оваквим резултатима се не потврђује претпоставка о односу динамике предузетничке активности жена и мушкараца која је дефинисана другим делом прве хипотезе.“ (стр. 304). Уопштавање на популацију дисциплиновано је ограничено: „у наставку ће бити дискутовани само они резултати који указују на статистичку значајност утицаја фактора на перформансе и раст предузећа“ (стр. 306), а адекватност X3 изричито је потврђена „на нивоу узорка“ (стр. 306). То раздвајање нивоа узорка од нивоа популације и извештавање о оповргнутом делу хипотезе интелектуално су поштење које осврт истиче као вредност.

Замерке дискусији претежно су погађале степен, не смер, налаза, и рад их већим делом сам ублажава.

Прва је каузална и генерализујућа лексика на местима синтезе. Централни закључак да родни геп „резултат је чињенице да је вредност већине фактора који на перформансе и раст утичу негативно већа у групи предузетница“ (стр. 318) почива на пребројавању смерова разлика (27 од 39 за нето добитак, 18 од 30 за раст запослености) које укључује и оне који нису статистички значајни, и на

нестандардној метрици интензитета. Реч „узрокован“ на том месту треба читати као исказ о повезаности, не о доказаној узрочности — што сам рад признаје ограђујући образац на „углавном на нивоу узорка“. Тамо где закључак износи разлике које у поглављу IV нису достигле значајност — на пример да „Предузетнице у Републици Србији показују израженији ниво аверзије према ризику“ (стр. 335) — требало је задржати ограду о статистичкој незначајности коју сам рад изричито наводи (стр. 313). Смер тих разлика ипак је сагласан с претежном литературом и на узорку потврђен.

Друга је доследно назначавање домета речи „популација“. У деловима заснованим на примарној анкети та реч означава циљну популацију оквира узорка (регистрована привредна друштва и предузетнике у Нишу и Новом Саду), а не целу Републику Србију; тај домет — који ауторка признаје у одељку о ограничењима — требало би доследно назначити и тамо где се закључци формулишу.

Трећа су ситне рачунске и словне неусаглашености у самим резултатима, које не мењају закључке, али их треба исправити: у навођењу удела предузетника који користе алтернативне изворе финансирања стоји 15,4% уместо тачних 25,4% из Табеле 4.41 (разлика по полу је занемарљива, у складу с изостанком значајности); величине ефекта уз незначајне t-тестове самоефикасности и локуса контроле (d=0,78 и d=0,57) не одговарају приказаним средњим вредностима и стандардним девијацијама (из којих следи d≈0,18, односно ≈0,14); између Табеле 4.22 и суседних табела постоји неусклађеност од једног испитаника; ознака „позитиван аспект“ на једном месту наведена је двапут иако се један од резултата односи на негативан аспект раста. Реч „потврђен“ лабава је за налаз без статистичке значајности, па је дескриптивни образац на узорку прецизније означити као „уочен“.

Четврта тиче се поузданости зависних варијабли: нето добитак и број запослених мерени су из Регистра финансијских извештаја Агенције за привредне регистре, па се евентуална мерна грешка везује за тај регистарски извор, док се самоизвештавање тиче предиктора и субјективне оцене динамике пословања (анализиране засебно $\chi^2$ тестом); ауторка ограничења отворено наводи и налазе квалификује на нивоу узорка, па приговор погађа степен поузданости, а не сакривенуману. У истом, самокритичком регистру рад изричито признаје да „субјективни карактер већине података за анализу је неизоставна и незаменљива компонента истраживања“ (стр. 323) и да се „у величини узорка… препознаје један од кључних разлога због ког одређени резултати немају ниво статистичке значајности“ (стр. 322). Одмереност је видљива и у теоријском закључку: „Резултати истраживања спроведеног у Републици Србији делимично потврђују валидност Теорије планираног понашања“ (стр. 337) — теорија се не проглашава потврђеном преко доказа.

## IX Табеле, бројеви и језик

Апарат табела и бројева претежно је уредан, а преостале неусаглашености формалне су и лектурске природе, без последица по закључке — али их у монографском издању треба отклонити.

Неколико вредности у тексту и табелама треба ујединити: у Табели 4.7 $\chi^2$ за субјективну оцену динамике запослености треба да гласи 1,28 (како стоји у тексту и како следи из p=0,527), а не 10,28; вредност Mann–Whitney статистике за број запослених треба ускладити на 826,00 (Табела 4.7) уместо 836,00 из текста; наведени коефицијент детерминације 0,147 није сагласан с приказаним F(3,96)=3,945 и p=0,012, из којих следи вредност око 0,11, па једну од њих треба исправити (значајност модела и слаба експланаторна моћ остају). У слогу појединих табела јављају се техничке омашке (663 уместо 66,3; 36,64 уместо 36,4; погрешно пренета ознака реда), а ознаке прилошких табела треба ујединити (доследно „П-4.1“, уместо наизменичног „П-4.1“/„П.4.1“). Позив на једну табелу погрешан је (наведена је табела о стопи самозапослености у контексту стопе раста запослености). Уз то стоје ситне словне грешке („eigene value“ уместо „eigenvalue“, „модеарционог“, „неапараметарским“) и непревеђени англицизми (hard и soft компоненте раста) тамо где је српски термин већ наведен.

Језик и терминологија су доследни, али носе одомаћене англицизме поља — „перформансе“, „аутпут“, „родни геп“, „стартап капитал“, „push“/„pull“ фактори, „стејкхолдери“ — за које на више места постоје домаћи еквиваленти (учинак/ пословни резултати, излаз, јаз, почетни капитал). Реч је о доследном и дефинисаном терминолошком избору који обезбеђује упоредивост са страном литературом; пошто обавезујућег терминолошког стандарда нема, осврт то не узима за суштинскуману, него бележи да је доследнија домаћа терминологија на појединим местима била пожељна. Мешање ћирилице и латинице у страним називима вероватно је последица прелома, а не садржинска слабост.

## X Научни апарат

Научни апарат је, ако се изузму словне омашке, уредна страна рада, и то ваља рећи изричито. Најважнији уредан налаз јесте да готово ниједно дело цитирано у тексту није изостало из литературе; једини изузетак је Miller (1983), в. одељак IV. Попис броји 402 континуиране јединице, од којих је 138 објављено у последњих пет година пре предаје (2010–2015), што грађу чини актуелном; темељни теоретичари цитирани су из изворних издања; прописи и методолошки извори наведени су с пуним подацима и цитирани; интернет извори готово увек носе датум приступа (48 од 49); а сопствени радови ауторке тачно одговарају списку у извештају комисије. Систем цитирања аутор–година који рад користи доминантна је академска пракса

(American Psychological Association, 2010), а међународни стандард за библиографске референце не намеће један стил, него тражи потпуност и доследност (ISO 690:2010).

Замерке су формалне и лаке. Две библиографске јединице удвојене су (Loscocco & Robinson 1991 и Díaz-García & Jiménez-Moreno 2010), што треба спојити. Три презимена изопачена су у самом попису литературе („Cihrsman“ уместо Chrisman, „Shesinski“ уместо Sheshinski, „Shepered“ уместо Shepherd), а на више места у тексту презимена страних аутора одступају од исправног облика из литературе — све словне непажње које треба ујединити. Шест јединица (међу њима Ansoff, Casson, Porter, Cole) стоји у попису без директног позивања аутор–година у тексту, па су формално вишак; неке од њих јесу темељна дела уже области која се помињу посредно, а тачан број неупотребљених јединица треба узети као приближан. Посредна навођења („наведено према“) уредно су означена на седам места и представљају начин навођења који и струковни стандард признаје као допуштен (American Psychological Association, 2010, правило секундарног цитирања); једини случај који вреди исправити јесте Ansoff, чије изворно дело стоји у литератури, а у тексту се преноси преко секундарног приказа. Код малог броја веб-извора недостају поједини формални елементи (један без датума приступа, три без године издања), што треба допунити. Најзад, целовит анкетни упитник није приложен ни у једном прилогу — што, поред отежане поновљивости мерења (в. одељак VII), остаје и апаратна празнина коју би прилагање обрасца отклонило.

## XI Однос рада и реферата комисије

Извештај комисије у делу који се односи на текст рада тачан је. Формални подаци поклапају се с радом: 364+45 страна, четири поглавља, 23 слике, 79 табела, шест прилога и приказ десет ранијих радова ауторке одговарају стању у дисертацији и у попису литературе. Реферат тачно бележи да су испуњени услови за одбрану, укључујући услов да је ауторка првопотписана ауторка рада објављеног у часопису који издаје Универзитет у Нишу — што је, по члану 15а Правилника Универзитета у Нишу о поступку давања сагласности (Правилник о допунама, СНУ бр. 8/16-01-004/13-008 од 26.04.2013), предуслов, а не мана.

Две оцене реферата, међутим, шире су од онога што текст носи, и обе се тичу домета емпиријских налаза.

Прва је опис родног гепа у перформансама. Реферат наводи да је „по питању готово свих коришћених мерила родни геп у перформансама у корист мушкараца“. Сам рад, међутим, налази статистички значајну разлику само по нето добитку и по стопи раста запослености, док за пословни приход и број запослених разлике нема (стр.

236, 305). Формулација реферата о готово свим мерилима тако је шира од онога што рад заправо потврђује — при чему ваља рећи да је сам рад на том месту прецизан, па напетост погађа сажетак реферата, не текст дисертације.

Друга је прећутана делимичност прве хипотезе. Реферат преноси да је „потврђена претпоставка о томе да је предузетничка активност ређе карактеристика радног ангажовања жена“ — што за први део X1 стоји — али не помиње да други део X1 (израженија динамика раста женског предузетништва) није достигао статистичку значајност, што рад изричито наводи (стр. 304). Оцена реферата о научном доприносу верно преноси закључак рада да родни геп „резултат је чињенице да је вредност већине фактора који на перформансе и раст утичу негативно већа у групи предузетница“ (стр. 318), али, као и сам закључак, почива делом на незначајним смеровима и нестандардној метрици, па је и ту домашај условљен оградом „на нивоу узорка“.

Оцена реферата да је ауторка „показала висок ниво самосталности научног рада“ и да су постављени циљеви остварени не може се проверити из самог текста; садржински, општи и посебни циљеви (стање и динамика активности жена, карактеристике раста и развоја, факторска условљеност перформанси и раста, мапирање детерминанти гепа) јесу обрађени.

## XII Шта остаје

Кад се све сабере, добија се оцена коју вреди изрећи у једном комаду, без ублажавања и без претеривања.

Дисертација Данијеле Стошић солидан је и самостално изведен рад који домаћој економској науци доноси целовиту обраду предузетничке активности жена у Србији и родног гепа у перформансама и расту предузећа у њиховом власништву — обраду коју карактерише добро постављен теоријски оквир (упоредна анализа класичних теорија, Lucas-ов модел, четворофакторски оквир детерминанти), триангулисан налаз о родном гепу у обиму активности на националној грађи, и емпиријску студију с разрађеним, поновљивим правилима статистичког одлучивања и провером претпоставки и поузданости. Изнад појединости стоји једна правилност: рад је поштен према сопственим границама — раздваја ниво узорка од нивоа популације, отворено извештава о оповргнутом делу хипотезе и самокритички износи ограничења анкетне грађе. Наводи рада у највећем делу држе, а апарат је, уз словне омашке, уредан.

Слабости су, по оцени овог осврта, четвороструке, и ниједна не руши носеће тезе рада. Прва је каузално-генерализујући регистар: хипотезе X3 и X5 формулисане су и изричито класификоване узрочно, а изведене из пресечног анкетног нацрта, па на местима синтезе (стр. 318) и у закључку (стр. 335) лексика прекорачује доказ — тим

пре што ограде „на нивоу узорка“, које рад доследно користи у поглављу IV, на тим местима изостају. Друга је спољашња ваљаност: двоградски реализовани узорак од 101 јединице уопштава се на Републику Србију, репрезентативност је проверена на извученом а не на реализованом узорку, а смер могуће пристрасности неодговора при одзиву од око 31% није анализиран. Трећа су мали подузорци и извештавање: регресије с више предиктора на малим подскуповима дају надуване коефицијенте детерминације, велики број тестова изведен је без контроле грешке типа I, а величине ефекта и интервали поверења по правилу нису приказани. Четврта тиче се мерења и апарата: нето добитак као апсолутно мерило носи ограничење које сам рад излаже а не преноси у одељак о ограничењима; упитник није приложен, а пилотирање није документовано; и остају словне омашке, две удвојене и неколико неупотребљених библиографских јединица.

Изнад свега тога стоји иста правилност коју показује и сам рад: провере чињеница, приказ туђих налаза и извештавање у поглављу IV изведени су брижљивије него формулације у синтези и закључку. Управо зато највећи део онога што треба поправити већ је негде у раду тачно урађено — само на погрешном месту или недоследно спроведено.

У евентуалном монографском издању или наставку истраживања најплодније би, по оцени овог осврта, биле следеће измене. Прво, вратити ограду „на нивоу узорка“ и у синтезу и у закључак и каузалну лексику свести на повезаност, а домет речи „популација“ доследно ограничити на циљну популацију оквира узорка; уз то изричито назначити да други део X1 није потврђен. Друго, уз сваки инференцијални налаз приказати величину ефекта и, где је могуће, интервал поверења, а регресије на малим подскуповима давати уз број опсервација и кориговани коефицијент детерминације, без емфазе. Треће, ојачати спољашњу ваљаност — приложити анкетни упитник, документовати (или спровести) претходно валидирање инструмента, и додати анализу смера могуће пристрасности неодговора. Четврто, поред нето добитка као апсолутног мерила приказати и релативно (ефикасносно) мерило перформанси, како би налаз о родном гепу био отпорнији на приговор о избору мерила. Пето, отклонити апаратне ситнице — словне омашке у транскрипцији, две удвојене јединице, неупотребљене јединице и непотпуне веб-изворе — и ускладити нумеричке неподударности између текста и табела.

Уз ту врсту редакције — која у највећем делу не тражи ново истраживање него доследно спровођење онога што је рад већ започео — ова дисертација остаје вредан допринос истраживању предузетничке активности жена у Србији, чији би налази и оквир детерминанти имали шта да кажу и домаћој науци и креаторима мера подршке.

## Литература

### Предмет осврта

Стошић, Д. (2015). *Раст и развој малих и средњих предузећа у власништву предузетница* [докторска дисертација]. Универзитет у Нишу, Економски факултет. (НаРДуС.)

Извештај о оцени докторске дисертације Данијеле Стошић, Економски факултет Универзитета у Нишу, 24. јун 2015.

### Стандарди и методолошка литература (у верзији важећој до јуна 2015)

American Psychological Association (2010). *Publication Manual of the American Psychological Association* (6. изд.). Washington, DC: APA.

Armstrong, J. S. & Overton, T. S. (1977). Estimating Nonresponse Bias in Mail Surveys. *Journal of Marketing Research*, 14(3), 396–402.

Cohen, J. (1988). *Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences* (2. изд.). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Davidsson, P. (2004). *Researching Entrepreneurship*. New York: Springer.

Delmar, F., Davidsson, P. & Gartner, W. B. (2003). Arriving at the High-Growth Firm. *Journal of Business Venturing*, 18(2), 189–216.

Dillman, D. A., Smyth, J. D. & Christian, L. M. (2009). *Internet, Mail, and Mixed-Mode Surveys: The Tailored Design Method* (3. изд.). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.

Економски факултет у Нишу (2009/2011). *Стандарди и процедуре за обезбеђење квалитета у поступку организовања и завршетка докторских академских студија и израде и одбране завршног рада — докторске дисертације* (пречишћен текст бр. 04-3799 од 25.12.2009; редакција бр. 04-2069 од 08.07.2011).

Field, A. (2013). *Discovering Statistics Using IBM SPSS Statistics* (4. изд.). London: SAGE.

Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J. & Anderson, R. E. (2010). *Multivariate Data Analysis* (7. изд.). Upper Saddle River, NJ: Pearson.

ISO 690:2010. *Information and documentation — Guidelines for bibliographic references and citations to information resources* (3. изд.). Geneva: ISO.

Murphy, G. B., Trailer, J. W. & Hill, R. C. (1996). Measuring Performance in Entrepreneurship Research. *Journal of Business Research*, 36(1), 15–23.

Пешикан, М., Јерковић, Ј. & Пижурица, М. (2010). *Правопис српскога језика* (измењено и допуњено издање). Нови Сад: Матица српска.

Robb, A. M. & Watson, J. (2012). Gender differences in firm performance: Evidence from new ventures in the United States. *Journal of Business Venturing*, 27(5), 544–558.

Saunders, M., Lewis, P. & Thornhill, A. (2012). *Research Methods for Business Students* (6. изд.). Harlow: Pearson.

Tabachnick, B. G. & Fidell, L. S. (2013). *Using Multivariate Statistics* (6. изд.). Boston: Pearson.

Wilkinson, L. & Task Force on Statistical Inference (1999). Statistical Methods in Psychology Journals: Guidelines and Explanations. *American Psychologist*, 54(8), 594–604.

## Извори појединачних података и прописи навођени у осврту (у верзији важећој до јуна 2015)

Babović, M. (2012). *Polazna studija o preduzetništvu žena u Srbiji*. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP).

Du Rietz, A. & Henrekson, M. (2000). Testing the Female Underperformance Hypothesis. *Small Business Economics*, 14(1), 1–10.

European Commission (1996). Commission Recommendation 96/280/EC of 3 April 1996 concerning the definition of small and medium-sized enterprises. *Official Journal of the European Communities*, L 107.

European Commission (2003). Commission Recommendation 2003/361/EC of 6 May 2003 concerning the definition of micro, small and medium-sized enterprises. *Official Journal of the European Union*, L 124.

Freeman, C. & Soete, L. (1997). *The Economics of Industrial Innovation* (3rd ed.). London: Pinter.

World Bank (2013). *Women, Business and the Law 2014: Removing Restrictions to Enhance Gender Equality*. Washington, DC: World Bank Group.

Универзитет у Нишу — Правилник о допунама Правилника о поступку давања сагласности на одлуку о усвајању теме докторске дисертације и на одлуку о усвајању извештаја о урађеној докторској дисертацији (СНУ бр. 8/16-01-004/13-008 од 26.04.2013), чл. 15а.